

с. 60]. 90-ті рр. XIX ст. стали періодом гонінь та репресій для багатьох відомих пресвітерів і благовісників. Подальшого піднесення баптистських рух зазнав лише в XX ст.

На завершення слід зазначити, що перші євангельські общини, які виникли на теренах Російської імперії загалом, та Північного Приазов'я зокрема, відзначалися значною самобутністю. До характерних рис місцевих баптистів можна віднести наступне: наявність перехідних ланок до баптизму – християн-захарівців та штундистів; процес засвоєння класичних баптистських принципів не був однаковим – жодна з місцевих общин не перейняла їх у готовому вигляді; перші общини євангельського напрямку від початку мали різні назви – вихідці з менонітів називалися “братськими менонітами”, вихідці з лютеран одразу прийняли назву “баптисти”, вихідці з молокан називалися спочатку “християни, охрещені за вірою”, а пізніше – “баптисти” тощо.

Наприкінці відзначимо, що висвітлені процеси формування баптистського руху, як складової частини протестантської спільноти у Запорізькому краю є лише окремою складовою частиною комплексного дослідження з історії міжконфесійних відносин у регіоні, створення якого наразі триває.

### Джерела та література

1. Никольский Н.М. История русской Церкви / Предисл. А. А. Круглова. – Минск, 1990.
2. Народи Північного Приазов'я / М-во освіти України, Запорізький обласний інститут удосконалення учителів, Мелітопольський державний педагогічний інститут; Б.М. Кочерга, Л.В. Афанасьєва, В.М. Александров та ін. – Запоріжжя, 1997.
3. Константинов А. История баптистского движения // Библиотека Якова Кротова: <http://www.krotov.org>.
4. Митрохин Л. Баптизм: история и современность // Митрохин Л.М. Философско-логические очерки. – СПб., 1997.
5. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005.
6. Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX–XX вв. – Сакраменто, 1996.
7. Лешан В.В. Лики христианского сектантства. – К., 1988.

### Summary

This article is about the peculiarities of the forming of Baptist's communities as part of the Protestant movement in Zaporizhzhya region. The chronology of our research is the 19<sup>th</sup> cent. Besides the main accent in our article on the prerequisite of the emerge of the Baptists at this region and the mechanisms of the organization the first communities.

М. В. Бєлікова (Романюк)

## ТВАРИНИЦТВО В МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

На сьогодні у вивченні історії Південної України відбуваються якісні зрушення у підходах, методах наукового пошуку. Зберігся інтерес до історичного краєзнавства, де серед найбільш актуальних проблем виділилася тема долі різних етносоціальних спільнот, зокрема менонітів. Зазначимо, що нині в Україні діють лише дві громади менонітів, а саме в Запорізькій області.

Історіографія історії менонітських колоній півдня України характеризується достатньо представницьким доробком. Проблема розроблялась вітчизняними і закордонними авторами в контексті досліджень з історії іноземних колоній, в тематичних дослідженнях з історії колонізації і господарського розвитку Південної України та інших. Серед перших праць вітчизняної історіографії, у яких ішлося про менонітські колонії, були роботи А. Скальковського, О. Клауса, Д. Багалія. А. Скальковський розглядав менонітські колонії як складову історії регіону, він перший звернув увагу на те, що з менонітами в південноукраїнський регіон прийшла худоба нової породи, але справедливо зазначав, що меноніти сторонилися чужих і через це їхній вплив на регіон був мізерний [1, с. 417–418].

У 1868 р. з'явилася серія статей О. Клауса “Сектатори-колоністи в Росії”. Робота була однією з перших спеціальних праць з історії всіх іноземних колоній, що було другим напрямком досліджень з історії менонітських колоній. Автор, німець за походженням, цікавився більше німцями (католиками і лютеранами) і окремо виділяв менонітів. Дослідник вважав необхідним виявити можливості для практичного використання господарського досвіду німців і менонітів у навколишніх селян [2].

Д. Багалій, як і його попередник А. Скальковський, розглядав іноземну колонізацію Південної України у контексті регіональної історії, він негативно поставився до того, що уряд замість переселення на пільгових умовах власних селян у південноукраїнський регіон витрачав кошти на іноземних колоністів. У свою чергу збільшувався податковий тиск на державних селян. Дослідник заперечував культуртрегерську концепцію діяльності іноземних колоністів у Російській імперії, тому що зокрема вважав, що через свою замкненість меноніти недостатньо впливали на своїх сусідів і надії щодо їх культурної місії на півдні України не виправдалися. У той же час саме переселення менонітів слушно названо Д. Багалієм найбільш вдалим, а їх господарство він ставив на найвищу сходинку [3]. Ми частково поділяємо погляд Д. Багалія на недостатність внеску менонітів у економічний розвиток регіону. Між тим стверджуємо, що вони не могли через свої релігійно-психологічні особливості зробити цей внесок більш суттєвим, меноніти освоїли великі території, завдяки ним збільшилася кількість землеробського населення на півдні України, а також ними та німецькими колоністами була завезена порода молочної худоби (червона степова порода), що позитивно вплинуло на подальший розвиток господарства в регіоні.

Суттєвим внеском Л. Маліновського у вітчизняну історіографію проблеми було те, що він спростував культуртрегерську концепцію діяльності німецьких колоністів у Російській імперії. Дослідник аргументовано довів, що уявлення про німецьких колоністів як про носіїв передової сільськогосподарської культури є помилковим, тому що германські держави ХVІІІ – початку ХІХ ст. не відзначалися передовою сільськогосподарською культурою. Одночасно помітив, що зусиллями І. Корніса в менонітських колоніях півдня України були запроваджені тодішні досягнення агрономії 30–40-х рр. ХІХ ст. (“чорний пар”, посіви конюшини) [4, с. 127–128].

Отже, впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. з’явилися праці з історії менонітських колоній регіону. Проте вітчизняна історіографія проблеми акцентувала увагу лише на окремих питаннях соціально-економічного, культурного, релігійного розвитку менонітів: у ній продовжують існувати лакуни. Відтак, залишається актуальною реконструкція розвитку тваринництва в менонітських колоніях півдня України в першій половині ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. господарства менонітських колоній являли собою експериментальні ферми. Меноніти пристосовувалися до умов регіону і шляхом багаторічних експериментів створювали раціональний тип господарства з використанням громадської системи загат для зрошування луків, стійловим утриманням худоби, влаштуванням приміщень для кормових запасів.

Земля в кожній колонії була розділена на садибну, орну, сіножаті, вигін. Сіножаті, садибні, орні землі знаходилися у спадковому володінні подвірних господарів кожного сільського товариства, а землі під громадськими вівчарнями – всієї колонії. У поселеннях були виділені вівчарні ділянки для розведення кращих порід овець, однак після 1868 р. вони були ліквідовані [5, с. 158]. До 60-х рр. ХІХ ст. 45 з 65 десятин господар відводив під вигін і сіножаті, однак наприкінці ХІХ ст. – лише 30-32 десятини [6]. Отже, у господарствах поступово змінили тваринницьку спеціалізацію на користь землеробської.

Для порівняння можливостей користування громадським пасовиськом община визначала, скільки голів худоби мав право тримати кожний господар на громадському вигоні: у середньому 25-30 голів великої рогатої худоби (6 овець рахувалися за одиницю великої рогатої худоби) [7, с. 80].

Зауважимо, що періодичні епідемії різних хвороб у стадах були загрозою для тварин. Урядові чиновники слідували за тим, щоб кількість рогатої худоби в колоніях не зменшувалася. З цією метою господарствам, у яких був падіж, надавалась худоба через окружний приказ, виділялися громадські кошти для купівлі племінних биків, що надавалися на певний строк у колонії [8].

Досвід будівництва системи загат був накопичений менонітами в Фрисландії та Пруссії [9, с. 2]. Штучне зрошення полів на півдні України використовувалося в городництві [10]. Системи загат для зрошення сіножатей були створені в обох материнських округах, але у молочанських селах їх кількість була більшою: у 1851 р. там нараховувалося 109 загат [11, с. 162]. Якщо звичайні луки давали у середньому 40 пудів сіна з десятини, то зрошені – 120, тобто у три рази більше [12, с. 378]. Перша загата була побудована в Молочанському окрузі у 1835 р., за прикладом менонітів вони з’явилися в Маріупольському і Молочанському колоністських (німецьких) округах [13, арк. 34].

У тваринництві використовувалась наймана праця: колонії наймали пастухів і вівчарів, перевагу надавали ногайцям, що добре знали справу [14, с. 69]. У середині ХІХ ст. плата пастухам велася грошима та харчами. Так, у Молочанському окрузі за одну голову великої рогатої худоби сплачувалося 15 коп., за одну голову дрібної худоби – 12 ½ коп. [15, арк. 6–11 зв.]. У 1853 р. Молочанський окружний приказ витратив на кожного вівчаря від 35 до 160 руб. (у середньому 45,93 руб.) [16, арк. 211].

З самого початку в колоніях виникло питання про вибір галузі спеціалізації господарства. В умовах Степової України через брак води і часті посухи було складно зайнятися інтенсивним молочним і зерновим господарством, яке було традиційною галуззю менонітів у Західній Пруссії.

Переселенці вивчали нові для них умови, тому спершу наслідували приклад місцевого населення і спеціалізувалися на розведенні великої рогатої худоби, традиційному занятті у регіоні. Зазначимо, що завдяки старанням урядових чиновників племінне скотарство було започатковано у менонітів на 20 років раніше, ніж у інших колоністів.

Розведення великої рогатої худоби було традиційною галуззю тваринництва менонітів. Наявність корови в господарстві покращувала харчування родини: у 1798 р. хортицькі меноніти мали 12,5 голів великої рогатої худоби на родину, яка в середньому налічувала 8-12 осіб, тобто на кожного члена родини припадала одна корова. Згодом велика рогата худоба трималася не тільки для власних потреб, а на продаж. У 20–40-і рр. XIX ст. корова коштувала 12, 15, 20 руб. [17, арк. 124–126]. Продавали не тільки худобу, а й продукти скотарства (масло і сир).

Одним з показників розвитку скотарства є темпи зростання кількості тварин на родину. Зазначимо, темпи збільшення кількості худоби були більшими в молочанських колоніях. У 1805–1808 рр. кількість рогатої худоби на родину зменшилася у хортицьких селах від 13 до 11, а в молочанських – збільшилася від 3,7 до 9 [18, арк. 251; 19, арк. 21–23, 25–26]. Більшу кількість рогатої худоби на сім'ю у Хортицькому окрузі можна пояснити тим, що хортицькі колонії існували більше десятиріччя, тоді як найстаріші молочанські – 4 роки, однак останні до 40-х рр. XIX ст. наздогнали хортицькі села [20, арк. 101–102]. У 1844 р. у Молочанському окрузі припадало на кожну сім'ю 13 голів худоби [21, с. 157].

Меноніти привезли на південь України остфрисландську або голландську породу корів. На відміну від сірої української породи нова порода була молочною, виділялася червоною мастю, легким кістяком, легкою головою, розтягнутим тулубом, середньої товщини шкірою. Спочатку породу називали молочанською, червоною датською або німецькою, а зараз – червоною степовою. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. порода виявила себе непристосованою до суворого клімату, після багатьох років порода адаптувалася, але вимагала стійлового утримання упродовж усього року. Щоб забезпечити збільшення голів рогатої худоби, її тримали в хлівах, щоб забезпечити кормом, будували загати для зрошування сіножатей, приміщення для зберігання кормових запасів [22, с. 159].

На формування породи червоної степової корови вплинула сіра українська і холмогорська породи [23, с. 557]. У 30–40-і рр. XIX ст. корова нової породи давала до 14,76 літра молока [24]. В результаті довгого відбору за ознакою молочної продуктивності під впливом природних умов степу півдня України склався тип степової молочної породи.

Отже, під час першого етапу, наприкінці XVIII ст. – у перші десятиліття XIX ст., менонітські господарства відносно швидко пристосувалися до умов регіону завдяки міцній урядовій підтримці, працьовитості менонітів, наслідуванню місцевої спеціалізації сільського господарства.

Зацікавленість держави в розвитку нової галузі на півдні України – тонкорунного вівчарства і природні сприятливі умови зумовили перехід менонітських колоній у 20-ті рр. XIX ст. до вівчарства, що було другим етапом у розвитку їх спеціалізації.

З ініціативи екстраординарного члена Опікунського Комітету С. Контеніуса у 1824 р. у Молочанському і Хортицькому округах для управління розвитком громадського вівчарства були створені Товариства для управління і удосконалення громадського вівчарства. Головою молочанського товариства було призначено І. Корніса з колонії Орлов (зараз с. Орлово Мелітопольського району Запорізької області) [25, арк. 1–4 зв.]. Урядові попечителі ініціювали організацію в кожному окрузі по громадській вівчарні, де розведенням племінних овець община займалася за рахунок громадських коштів і які знаходилися під контролем Товариств для управління і удосконалення громадського вівчарства.

На початку XIX ст. мериноси були заведені від іспанських овець, які впродовж 30–40-х рр. XIX ст. покращувалися від царськосельських і саксонських [26, с. 131]. У 1826 р. кількість овець у хортицьких громадських вівчарнях становила 2.934 одиниць, у молочанських – 2.032. У 1850-ті рр. були побудовані вівчарні у маріупольських колоніях Шенфельді і Бергталі (на 3,5-4 тис. мериносів) [27, арк. 81–83].

Утворення громадських вівчарень було доцільним лише у великих масштабах і максимальному здешевленні їх утримання. Громадські вівчарні були великими ринковими господарствами. За нашими підрахунками, у 1829 р. чистий прибуток від хортицької вівчарні складав 1.165 руб. (у середньому на кожну родину припадало 1 руб. 47 коп.) [28, арк. 21–22].

У 1805–1826 рр. кількість овець на родину в обох материнських округах збільшується: у хортицьких колоніях від 5 до 44, у молочанських – від 1 до 35 [29, арк. 12–14]. На нашу думку, це пояснюється тим, що у дійсності окремі господарі мали великі отари овець, і за їх рахунок збільшувалась кількість тварин на родину, однак середні статистичні показники не зображують картину в реальному вимірюванні. Спроба розвести мериносів у кожному господарстві не вдалася: у 1839 р. в молочанських селах припадало по дві вівці на родину [30, с. 186–187].

30–40-і рр. ХІХ ст. були періодом розвитку торгового вівчарства, коли вівці “з’їли” свиней, корів і коней. На початку 40-х рр. ХІХ ст. у менонітських колоніях Катеринославської і Таврійської губернії частка овець у вартості худоби складала до 80% [31, с. 44]. За нашими підрахунками, за 1813–1841 рр. кількість овець у двох менонітських округах збільшилася від 6.847 до 169.970 голів, тобто майже в 25 разів [32, арк. 9–10]. У 1848 р. найбільшими заводами тонкорунного вівчарства вважалися ті, які мали не менше 9 тис. овець. У Таврійській і Катеринославській губерніях були 33 таких заводи, з них два у молочанських господарів Мартенса і Корніса по 60 тис. голів, у хортицьких селах їх не було [33, с. 131–132].

Найвідомішим господарем був молочанський меноніт Іоганн Корніс. У 1809 р. він орендував у колоніях 4 тис. десятин землі під вигін. Спершу Корніс займався розведенням великої рогатої худоби, а в 1811 р. придбав невелике стадо непородистих овець і став займатися їх покращенням. У той час тонкорунні вівці були дуже дорогими і не адаптованими до умов звичайного селянського господарства. У 1838 р. І. Корніс володів ділянкою в 65 десятин у колонії Орлов, двома дачами – Юшанли на 500 десятинах (утримував на відкуп ще 3.500 десятин) і Ташенак (3.500 десятин). У 1836 р. ці землі були подаровані йому урядом. Усі три господарства були одним цілим: при необхідності стада овець і рогатої худоби переганялись з однієї дачі на іншу. Стадо мериносів нараховувало 2.000 голів, рогатої худоби 170 голів [34, арк. 2]. Спочатку ногайці вважалися менонітами ворожо налаштованими, тому що вони крали коней і рогату худобу в колоніях. Але використання найманої праці ногайців, які мали досвід степового вівчарства, та оренда казенних земель стали джерелом для первісного накопичення капіталу для І. Корніса та інших господарів у колоніях.

Ногайські мулли доводили, що розведення мериносів знаходиться у протиріччі з Кораном. Але Корніс вивчив Коран за німецьким перекладом і прийшов до висновку, що саме іспанська вівця була дійсною жертвовною вівцею мусульман. Він переконав повітового каді у вигідності розведення мериносів, тому ногайці і зайнялися тонкорунним вівчарством [35, с. 100].

У 1826 р. І. Корніс перевіряв господарства кандидатів: якщо їх стан задовольняв його, він підписував угоду на таких умовах: видавав 50 маток на 6 років бажаному з тим, щоб після цього строку матки були повернуті, а приплід ділився пополам. У 1832 р. він видавав овець на чотири роки і ділив після закінчення строку угоди не тільки приплід, але й маток [36, с. 19].

У 1845 р. в Таврійській і Катеринославській губерніях налічували 1.424.412 овець, з них, за нашими підрахунками, на Таврійську губернію припадало 12,56% тварин молочанських менонітів, у Катеринославській – 9,1% на хортицьких [37, с. 121]. Тенденцію до зменшення кількості овець у господарствах можна прослідкувати після ліквідації вівчарних ділянок у 1868 р. У 1880 р. у цих губерніях нараховували 5.103.100 овець, з них у Таврійській губернії лише 0,11% припадало на тварин молочанських менонітів, відповідно у Катеринославській 0,32% на хортицьких.

За 1841–1880 рр. кількість овець зменшилася до 1/8 від загальної. У 1880 р. в хортицьких селах припадало вісім овець на родину. У молочанських колоніях були нижчі показники кількості овець у порівнянні з іншою худобою (дві на родину). Тенденцію до зменшення кількості овець можна пояснити тим, що змінилася ринкова кон’юнктура: хліборобство стало більш прибутковим.

У 50-ті рр. ХІХ ст. сільськогосподарська кон’юнктура змінювалася, що було спричинено зростанням цін на зернові культури, збільшенням розмірів зернового виробництва і зайнятості населення у хліборобстві, яке стало головною господарським заняттям. Почався третій етап у розвитку сільськогосподарської спеціалізації колоній. Прибутки від хліборобства підштовхували до збільшення земельних площ під зернові культури і зменшення – під вигін.

Таким чином, тваринницька спеціалізація менонітських колоній півдня України пройшла кілька етапів у своєму розвитку в першій половині ХІХ ст.: кінець ХVІІІ ст. – початок ХІХ ст. – розведення великої рогатої худоби, 20-ті роки – середина ХІХ ст. – бум вівчарства в колоніях. Червону степову породу корів почали тримати в господарствах представників інших етносоціальних груп. Господарські досягнення менонітів найчастіше запозичувалися жителями сусідніх німецьких колоній, а від них, як правило, передавалися в українські, російські, болгарські села.

### Джерела та література

1. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел (Далі ЖМВД). – 1851. – Кн. 4.
2. Клаус А. Сектаторы-колонисты в России // Вестник Европы. – 1868. – Т. 3. – № 6.
3. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К., 1889.
4. Малиновский Л.В. Заблуждения и ходячие стереотипы в истории российских немцев // Российские немцы: Материалы международной научной конференции, Анапа, 20-25 сентября 1995 г. – М., 1996.
5. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. – СПб., 1869.

6. Rempel D.G. The Mennonite Commonwealth in Russia: a sketch of its founding and endurance, 1789–1919 // The Mennonite Quarterly Review. – 1973. – October. – № XLVII.
7. Карагодин А.И. Очерки истории сельского хозяйства Запорожского края во второй половине XIX в. // Из прошлого Запорожья. – Запорожье, 1992. – Вып. 2.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 784.
9. Клибанов А.И. Меннонитская колонизация на юге России в XVIII–XIX вв. Тезисы диссертации. – Л., 1935.
10. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае // ЖМВД. – 1851. – Кн. 4.
11. Корнис И. Об орошении луков в молочанских колониях // Журнал Министерства государственных имуществ (далі ЖМГИ). – 1842. – Ч. 4.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 6. – Оп. 5. – Спр. 59.
13. Корнис И. Краткий обзор состояния менонитских колоний на реке Молочной, в 1847 году, в сельскохозяйственном отношении // Записки императорского общества сельского хозяйства (далі ЗИОСХ). – 1847.
14. ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 1507.
15. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 15245.
16. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 631.
17. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 138.
18. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 431.
19. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 402.
20. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 807.
21. Вибе Ф. Полеводство. – Хлебопашество менонитов южной России // ЗИОСХ. – 1853.
22. Хозяйственные замечания в России. Быт молочанских менонитских колоний // ЖМГИ. – 1841. – Часть 1.
23. Корнис И. О породе немецких коров на Молочных Водах // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России, извлеченных из ЗИОСХ с 1830 по 1868 год. – Одесса, 1868.
24. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 46. – Спр. 464.
25. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Сост. Генштаба подполковник Герсегонов. – Т. XI. – Ч. 2. Таврическая губерния. – СПб., 1849.
26. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 15253.
27. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 742.
28. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 212.
29. Малиновский Л.В. Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX в. // Исторические записки. – 1983. – Т. 109.
30. Постников В. Молочанские и Хортицкие немецкие колонии // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1882. – Т. XL.
31. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 91.
32. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 205.
33. Скальковский А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846–1848 // ЖМВД. – 1850. – Ч. XXX. – Кн. 6.
34. Російський державний історичний архів. – Ф. 398. – Оп. 2. – Спр. 174.
35. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.
36. Описание меннонитских колоний в России // ЖМГИ. – 1842. – Ч. IV.
37. Веселовский К. Тонкорунное овцеводство в России // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XX.

### Summary

Some questions of Cattle farming history in the Mennonites colonies in the South of Ukraine (the first half of 19 century), place of colonies and their contribution to the development of economy in region were researched in article.

Д. З. Аванесян

## СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ “КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ ВІДОМОСТЕЙ”)

Періодична преса різних напрямків, як центральна, так і регіональна, виступає важливим історичним джерелом для вивчення теми селянської реформи 1861 р., яка включає в себе розгляд таких питань, як причини та передумови реформи (криза феодально-кріпосницьких відносин, занепад поміщицьких господарств, проникнення капіталістичних відносин в сільське господарство), підготовка до проведення реформи (створення губернських комітетів, губернські проекти визволення селян, обговорення селянського питання), хід реформи (етапи проведення, типи